

לבירור היסודות המקראיים שבתפילה

מהו היחס שבין לשון התפילה ללשון המקרא? שלוש שאלות ראויות לדיון בהקשר זה. ראשית, לפי איזו שיטה בחרו חז"ל בחטיבות המקראיות – פרקי תהלים בעיקר – שתשמנה בתפילה? שנית, התפילה כוללת כמה מחרוזות של פסוקים, כגון "ובא לציון"; היש שיטה באסיפת הפסוקים הללו? שלישית, בתפילות הבתר-מקראיות יש יסודות מקראיים (כגון ויו ההיפוך) אבל גם יסודות מלשון חכמים (השווה את הברכה "על נטילת לולב"); היש שיטה בתערובת הזאת? ומיד נגלה שבשלוש השאלות הללו כרוכה שאלה רביעית: מהו הסגנון הרצוי כדי להביע בקשות לפני הקב"ה? כידוע, יש חילופים רבגוניים בין המסורות של העדות השונות, וכן בין התעודות מהתקופות השונות. אין בכוונתי להיכנס כאן לפרטיהם של חילופים אלה¹ או להשוות את התפילות שתיקנו חז"ל עם מקורות שונים, כגון התפילה בקומראן או בספרות ההיכלות; במאמר זה אנסה להתוות תשובות כלליות לארבע השאלות שהצגתי לעיל, על סמך היסודות המשותפים לכל המסורות, ואשר עומדים בבסיסה של התפילה עד היום.

בחירת פרקי תהלים

סוג המזמורים השכיח ביותר בספר תהלים הוא מזמורי קינה או בקשה (בערך 66 מתוך 150 פרקי תהלים) בפי יחיד או בפי הציבור.² שכחים פחות מזמורי שבה (בערך 51); ויש גם סוגים משניים להם, כגון מזמורי חכמה. אולם בתפילת הציבור נתקבלו רק מזמורי שבה. בתפילת שחרית אומרים "ששת מזמורים של כל יום" (סופרים יז, יא), שהם מזמורים קמה-קני, שכולם שבת.³ במועדים ובתנוכה קוראים את ההלל

* גרסה ראשונה של מאמר זה נקראה בסמינר בבית המדרש לרבנים שבאוניברסיטת לונדון, וגם במסגרת סדנה על הנושא "דקדוק לשון חכמים ומילונה" שארגן פרופ' משה בראשר במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית. אני מודה לכל מי שתרים לדיונים.
1. שמחתי לשמוע מפרופ' שמעון שריבט מאוניברסיטת בראיילן, כי תלמיד שלו מכין עבודת דוקטור מקיפה בתחום זה.

2. השווה את סיווגו של H. Gunkel, *Einleitung in die Psalmen*, Göttingen 1933, pp. 172–292

3. לפי מסכת סופרים שם חייב אדם לקרוא "ששת מזמורים של כל יום". בהמשך ההלכה: "וא"ר יוסי, יהי חלקי עם המתפללים בכל יום ששת המזמורים הללו". ברור מאליה שזה פירוש של בבלי

(מזמורים קיג-קיה, על פי ערכין י, ובשבתות ובחגים נוהגין לקרוא עוד מזמורי שבח בפסוקי דזמרה. גם אוסף פרקי התהלים (קיד, קכ-קלד) שנוהגין לקרוא (מאז המאה ה-12 בערך) בתפילת מנחה בשבתות בחורף, תחילתו שבח וסופו שבת. גם פרקי התהלים צה-צט ו-כט, שקריאתם בערב שבת התפשטה מצפת במאה ה-16, הם מזמורי שבת. לעומת זאת, הרשימה של פרקי תהלים המיועדים לכל מועד ומועד, שתוקנה במסכת סופרים יח, א-ג; יט, ב, ושהכילה מזמורי קינה (כגון מזמור ו לשמיני עצרת ומזמור ז לפורים), לא נשתרשה בתפילה.

פרקי תהלים המביעים בקשה לא שרדו בתפילה, אלא בשני הקשרים מוגבלים: האחד בתפילת יחיד, כגון מזמור ג בקריאת שמע על המיטה, מזמור קלז בברכת המזון⁴ ומזמור ו⁵ בתחנון ("נפילת אפיים", בבא מציעא נט ע"ב), שהוא קטע של תפילת יחיד המשובץ בתפילת הציבור. ההקשר האחר שבו שרדו מזמורי קינה או בקשה הוא השיר שהלוויים היו אומרים בבית המקדש (תמיד ה, ה), דהיינו מזמור פב ("קומה אלהים שפטה הארץ...") ומזמור צד ("הנשא שופט הארץ... עד מתי רשעים יעלזו"). מסתבר שהמגמה להשתמש רק במזמורי שבח טרם השתרשה בתפילת בית המקדש. סביר, שהסיבה שהשתמשו חז"ל בשם "ספר תהלים" היא שרק מזמורי התהילה השתרשו במסורת התפילה. בתנ"ך גופא המזמורים מכונים בשם המשקף את צביון כולם "תפילות" (תהלים עב, כ).

נראה, שהסיבה לדחיית מזמורי קינה היא נימתם המרה; לדוגמה: "למה ה' תעמד ברחוק תעלים לעתות בצרה?" (תהלים י, א); "עורה למה תישן אדני?" (מד, כד); "איה חסדיך הראשונים?" (פט, ג). כנגד תלונות כאלה הטיפו חז"ל: "חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה" (ברכות ט, ה). מעשה באמורא לוי שהביע תלונה בעת בצורת: "רבונו שלעולם! עלית וישבת במרום, ואין אתה מרחם על בניך";

שבת קיח ע"ב, "א"ר יוסי, יהי חלקי מגומרי הלל בכל יום"; ברם ספק אם הפירוש נכון. לפי קהלר K. Kohler, "The Psalms in the Liturgy", *Publications of Gratz College* 1 (1897), pp. 169-204 ([1897]), הלל משמעו כאן ספר תהלים כולו, והקושי בקריאת ספר תהלים כולו מסביר מדוע אין ביכולתו לעשות זאת, וכל שנותר לו היה להתפלל "יהי חלקי...". ניתן למצוא אסמכתא לדעתו של קהלר בעובדה שאר הקבוצות, שרצה ר' יוסי שיהי חלקו עמהן, ביצעו מבצע קשה (כגון "מתפללים עם דמדומי החמה", "מכניסי שבת בטכיריא ומוציאי שבת בצפורי"). אסמכתא נוספת מצויה בסוף תפילת "ישמת כל חיי, לאמור: "שכן חובת כל היצורים לפניך... להודות להלל... על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי". אולם לפי רבינוביץ המלה הלל מופיעה כאן במשמעותה הרגילה, כלומר הלל מצרים.

4. רבינוביץ L. I. Rabinowitz, "The Psalms in Jewish Liturgy", *Historia Judaica* 6 (1944), pp. 109-122 ([1944]), העיר (שם, עמ' 121), שעל אף "חקירה מקיפה" הוא לא מצא אפילו יהודי אחד שקרא מזמור זה קודם לברכת המזון.

5. מזמור ו משמש רק במסורת אשכנז. מסורת ספרד משתמשת במזמור כה, שגם הוא מזמור קינה. ואילו במסורת תימן אין כאן מזמור כלל.

נענתה תפילתו, אבל הוא נעשה פיסח. הסיק ר' אליעזר: "לעולם אל יטיח אדם דברים כלפי מעלה" (תענית כה ע"א). מכך עולה שאפילו בהלוויית המת ובבית אבל אין נוהגין לקרוא מזמורי קינה אלא מזמורי שבת ובטחון (תהלים טז, כג, צא), ושקדיש יתום כמעט כולו שבת. למעשה, מגמה זו לברך אפילו על הרעה מתחילה כבר במקרא; לפי דברי הימים ב כ, כא, כשהמון רב של אויבים תקפו את יהודה, יצאו הלוויים ושרו: "הודו ליה" כי לעולם חסדו". גם ידועה תגובתו של איוב (ב, כא) בפני ייסוריו: "ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך".

גורם נוסף שדחק מן התפילה את מזמורי הבקשה היה העובדה, שרובם נתחברו בדגם תפילת יחיד, ואילו חז"ל העדיפו את הדגם של תפילת הציבור. כך, לפי בבלי ראש השנה לב ע"ב, בראש השנה "אין מזכירין זכרון של יחיד ואפילו לטובה, כגון: 'זכרני ה' ברצון עמך' (תהלים קו, ד)". לעומת זאת, ההודיות מקומראן מדגישות את תפילת היחיד. לעניין זה כדאי להשוות את "ברוך אתה אלי" (1QS 11:15) עם הברכות שתיקנו חז"ל: "ברוך אתה ה' אלהינו...".

אם לא נהגו להשתמש במזמורי קינה, איך יכלו חז"ל להביע בקשה? כבר במקרא מצויים רמזים לפתרון בעיה זו. שם אנחנו מוצאים שני דגמים מעודנים יותר ממזמורי קינה, שבהם מבקש אדם על צרכיו. בדגם הראשון אדם מקדים שבחו של הקב"ה לפני בקשתו. דגם זה, כלומר "שבח-בקשה", מופיע למשל במזמור לג, המתחיל בשבת, "רגנו צדיקים ביה", ומסתיים בבקשה: "נפשנו חכתה ליה"... יהי חסדך ה' עלינו". גם מזמור קו מתחיל בנוסחת שבת, "הודו ליה" כי טוב...", ומסתיים בבקשה: "הושיענו אלהי ישענו וקבצנו והצילנו מן הגוים". חז"ל מצאו תקדים לדגם זה גם בתורה, בתפילתו של משה רבנו (דברים ג, כד-כה): "דרש רבי שמלאי: לעולם יסדר אדם שבחו של הקדוש ברוך הוא ואחר כך יתפלל" (ברכות לב ע"א).

הדגם השני שמצאו חז"ל במקרא במקום הבעת תלונה ישירה הוא הצעקה לישועה, כלומר השוועה.⁶ כאן אין האדם מתלונן במישרין, אלא הוא מבקש שהאלוהים יושיעו. השוועה שכיחה בספר תהלים, במיוחד במזמורי קינה (ג, ו, ז, יב, כב, כח, לא, נד, נט, ס, סט, עא, פו, קה, קט), אבל גם בפרקי תהלים אחרים (קו, קיט). לעניין זה כדאי להשוות את מזמור כ. מזמור זה מתחיל בביטחון "יענך ה' ביום צרה", בלי להתלונן על צרה זו, והוא מסתיים בשוועה: "ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו". גם במזמור קיח יש שוועה המשובצת בדגם של "שבח-בקשה": מזמור זה כולו שבת, חוץ מפסוק כה: "אנא ה' הושיעה נא". בלשון זאת – הושיעה בעלמא – מתחננים לפני מלך;

6. זה מונח נוח, ואין בכונתי להתווכח עם טענתו של קופף L. Kopf, "Arabische) Etymologien und Parallelen", *Vetus Testamentum* 8 [1956], p. 207, שהמלים ישועה ושוועה נגזרות משני שורשים שונים.

דוגמה מן התפילה הבתר-מקראית נמצאת בחלק מהתפילה "ובא לציון". אחרי פסוקי הקדושה מתחילה מחרוזת חדשה של פסוקים, והיא כוללת ארבעה פסוקים המאשרים את רחמיו של הקב"ה, וארבעה המבקשים ממנו ישועה.¹³ הפסוק הראשון הוא "והוא רחום יכפר עון ולא ישחית..." (תהלים עח, לח), ושאר הפסוקים במחצית הראשונה של המחרוזת (תהלים פו, ה – קטו, קמב – מיכה ז, כ) מזכירים גרדפים למלה רחמים: חסד, אמת. לעומת זאת, ארבעת הפסוקים במחצית השנייה מבקשים ישועה. השורש יש"ע מופיע בפסוק הראשון ("האל ישועתנו סלה", תהלים סח, כ) ובאחרון ("ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו", שם כ, י). גם שני הפסוקים הנותרים מאשרים את יכולת ה' להושיע: "ה' צבאות עמנו משגב לנו" (שם מו, ח); "ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך" (שם פד, יג). בקיצור, המסר במחרוזת הזאת הוא "אנא רחום הושיענו", שאינו אלא נוסחה מורחבת של תהלים קיח, כה, "אנא ה' הושיעה נא". בצדק כינה רמב"ם (בהלכות תפילה ט, ו) את המחרוזת הזאת "דברי תחנונים ופסוקי רחמים".

בכל מקום שתהלים עת, לח צוטט בתפילה, שם אתה מוצא גם את תהלים כ, י. (רק צידוק הדין במסורות אשכנז וספרד יוצא מכלל זה, שכבר עבר הזמן לבקש ישועה.) שני הפסוקים האלה משמשים את עיקר הדגם "שבת-בקשה (שוועה)". הם מופיעים לברם בסוף המחרוזת בתפילת שחרית "יהי כבוד", וגם בתחילת תפילת ערבית, חוץ משבתות ומועדים, שכן פסוקים אלה מזכירים את ה"תחנון" המיועד לימות חול בלבד. מחרוזת אחרת במבנה "שבת-שוועה" מופיעה בתפילת שחרית, בתחילת פסוקי דזמרה.¹⁴ היא פותחת במלים "והוא רחום", ואפשר לנתחה כלהלן (כל המקורות מתהלים):

אנא רחום – עת, לח ("רחום"); מ, יב ("רחמיך"); כה, ו ("רחמיך").
 אתה גבור – טו, לה-לו ("עז"); צד, א-ב ("נקמה", "גמול").
 רב להושיע – ג, ט ("לה' הישועה"); מו, ח ("משגב"); פד, יג ("אשרי בטח בך").

13. כך במסורות אשכנז וספרד. אולם במסורת תימן קוראים לא רק את מיכה ז, כ אלא גם את שני הפסוקים שלפניו. הוא הדין בגרסתו של סידור רב סעדיה גאון, אבל שם תהלים כ, י מופיע במקום השני (ולא במקום האחרון), והמחרוזת מסתיימת בתהלים ל, יג. לפי ליברייך זאת הגרסה המקורית, ולטענתו המבנה מבוסס על שלוש-עשרה מידות. ברם שלוש-עשרה המידות אינן מופיעות כסדרן במחרוזת; לדוגמה, אל משתקף (לפי ליברייך) בפסוק החמישי ("מי אל כמוך"), ואילו רחום משתקף בפסוק הראשון ("והוא רחום"). זאת ועוד, אין מקביל למידה חנון, ומשוואתו של ליברייך "פוקד עון אבות" = "אשר נשבעת לאבותינו" (מיכה ז, כ) איננה משכנעת.

14. ראה הערה 12 לעיל.

הרשיענו – כ, י; כה, ט; לג, כ–כב; פה, ה; מד, כז.

הבטחת לנו שלום – פא, יא; קמד, טו.

ברוב הפסוקים שבחלק הרביעי ("הרשיענו") מופיע השורש יש"ע, אבל נרדפים תופסים את מקומו בתהלים לג ("נפשנו חתה לה' עזרנו") ו-מד, כז ("ופדנו"). בסוף המחרוזת נחוץ היה פסוק מגשר כדי לחזור לנושא השבת. לשם כך נבחר באומנות תהלים יג, ו, "ואני בחסדך בטחתי יגל לבי בישועתך אשירה לה' כי גמל עלי". המלים חסד וישועה רומזות לישועות שלפניו, ואילו יגל ואשירה מורות על פסוקי דומרה שלאחריו.

כידוע, מחרוזת זו מכילה פסוקים מכל חמשת ספרי תהלים, והוא הדין במחרוזת "יהי כבוד"¹⁵. אפשר שמחרוזת אלו שימשו תחליף לקריאת ספר תהלים כולו.¹⁶ ברם חשוב לציין, שלמטרה זו נבחרו דווקא פסוקי רחמים ושוועה.

עוד מחרוזת מתהלים מצויה בסוף תפילת מנחה, כאשר חל שבת בתאריך שבו נהוג היה לומר תחנון אילו היה זה יום חול: קיט, קמב ("צדקתך צדק לעולם...") – עא, יט – לו, ז. איזה יסוד במחרוזת זו שקול כנגד תחנון? יסוד זה נמצא במשפט האחרון של המחרוזת: "אדם ובהמה תושיע ה'". זוהי שוועה בדומה לסדרת ההושענות להושענא רבה: "הושענא אדם ובהמה". סידור הפסוקים בהיפוך סדרם שבתנ"ך מורה על כך, שהרמז לישועה הוא שיא המחרוזת. (אולם מסורות ספרד ותימן תיקנו את סדר הפסוקים לפי סדרם בספר תהלים). הפסוק הראשון מופיע גם בין פסוקי הרחמים של "ובא לציון", ומשמעו, שהקב"ה פועל רחמיו ("אמת", גרדף "לחסד") בדין ("צדק"). הפסוק השני ניתוסף מפני שדימויו ("וצדקתך אלהים עד מרום") מקבילים לדימויי הפסוק השלישי ("צדקתך כהררי אל משפטיך תהום רבה").

מכאן שאחד-עשר מזמורי קינה או בקשה (ג, כה, כה, לו, מ, מד, עא, פה, פו, צד, קמד) סיפקו פסוקים למחרוזת הנ"ל, אף על פי שפרקי התהלים האלה בשלמותם לא נתקבלו בתפילת הציבור.

כל מחרוזות הפסוקים המוזכרות לעיל בנויות בדגם "שבח–בקשה (שוועה)". כמובן, יש מחרוזות בעלות נושאים שונים, כגון "מלכויות, זכרונות, שופרות" לראש השנה. הנושאים עצמם פשוטים למדי, ואין צורך לדון בהם כאן.¹⁷ אני מעדיף לעסוק פה באמנות המבנה. כבר הערתי, בדוני במחרוזת "והוא רחום" בתחילת פסוקי דומרה, על מומחיותו של המחבר בבחירת פסוק מגשר בסוף המחרוזת. כאן אביא שתי דוגמות

15. לפי מסורת תימן, הכוללת את תהלים מו, יב אחרי כ, י בגרסתה ל"יהי כבוד".

16. קהלר, עמ' 196, והשווה הערה 3 לעיל.

17. בקשר של המחרוזת "יהי כבוד" עם הנוסחה המקראית "ברוך ה' לעולם" דנתי במאמר "תפילת הקדיש והפשיטתא לדברי הימים", מחקרי עבר וערב, מוגשים לפרופ' יהושע בלאו (בעריכת ז' בן-חיים ואחרים), ירושלים (בדפוס).

נוספות לאמנות באסיפת הפסוקים. שתיהן באות מן התפילה "ובא לציון", הכוללת מספר מחרוזות שונות.¹⁸

סמוך לראשיתה של תפילה זו מופיעים פסוקי ה"קדושה": ישעיהו ו, ג; יחזקאל ג, יב; שמות טו, יח. לעומת זאת, ב"קדושה" שבתפילת העמידה הפסוק השלישי הוא תהלים קמו, י, "ימלך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה". (נראה שהסיבה להחלפת פסוק זה בתפילה "ובא לציון" הייתה, שכל פסוקי הקדושה מובאים הן בעברית הן בתרגום ארמי, ועדיין לא היה שום תרגום ארמי לכתובים בזמן חיבור תפילה זו). וכך הרמו לציון, ששימש קשר בין קדושת הבורא לעולם האנושות, נעלם מהתפילה "ובא לציון". מחברה של התפילה "ובא לציון" נצרך אפוא לפסוק שיעביר את הקורא מה"קדושה" לעולם הבריות. למטרה זו בחר בדברי הימים א כט, יח, "שמרה זאת לעולם ליצר מחשבות לבב עמך והכן לבבם אליך". בהקשר המקורי זאת היא הנדיבות שבה תרמו היהודים לבית המקדש; אבל כאן זאת רומזת לקריאת הקדושה, שתועיל לשעבד את לבם של ישראל לאביהם שבשמים. כך סיפק המחבר גשר לתחנונים שבמחרוזת העוקבת ("והוא רחום").

דוגמה אחרת לאמנות המבנה מופיעה במחרוזת האחרונה שבתפילה "ובא לציון". כאן הפסוקים מתאימים למשפטי תפילה בתר-מקראית:

יהי רצון מלפניך... שנשמור חקיך בעולם הזה
ונזכה ונחיה... לשני ימות המשיח
ולחיי העולם הבא

למען יזמרך כבוד ולא ידם ה' אלהי לעולם אורך (תהלים ל, ג)
ברוך הגבר אשר יבטח בה'... (ירמיהו יז, ז)
בטחו בה' עדי עד... (ישעיהו כו, ד)
ויבטחו בך יודעי שמך... (תהלים ט, יא)
ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר (ישעיהו מב, כא)

לכל הקטע יש מבנה פלינדרומי, כמו זה שגילתה פרופ' נחמה ליבוביץ¹⁹ בשמות ו, ב-ה. למשפט "שנשמור חקיך" מקביל הביטוי "יגדיל תורה" (והשווה משנה מכות ג, טו); לביטוי "ימות המשיח" מקבילים הפסוקים העוסקים בביטחון בה'. המבנה וההקשר קובעים את משמעות הפסוקים. ובכן, משמעות תהלים ל, יג כאן היא,

18. פלוסר D. Flusser, "Sanktus und Gloria", in *Abraham unser Vater: Festschrift Otto* (Michel, Leiden 1963, pp. 140 ff. טוען, שמוצאה של התפילה "ובא לציון" הוא בתקופת בית שני. השווה במיוחד את התקבולת שפלוסר גילה בין חלק מתפילה זו ("הוא יפתח לבנו בתורתך... למען לא ניגע לריק") לבין מקבים ב, א, ג-ה.
19. עיונים חדשים בספר שמות⁴, ירושלים תשל"ה, עמ' פז.

שהנפש בגן-עדן (שהפכה "כבוד" טהור) תשבת את אלוהים לעולם.²⁰ זהו היפוך המשמעות של ההקשר המקורי: "היודך עפר? היגיד אמתך?" (פס' י'). מסתבר אפוא שמחרוזות הפסוקים הנמצאות בתפילה אינן אסופות מקריות; יש שיטה ואמנות בהרכבן.

לבסוף נצביע על שלב-ביניים בין מחרוזות של פסוקים לבין יצירה חופשית. שלב זה מצוי בתפילה הארוכה "והוא רחום", המיועדת לימי שני וחמישי. המחבר מתחיל במחרוזות של פסוקים, אבל הוא משלב יותר ויותר חומר משלו (כגון "אנא מלך חגון ורחום", וכו'). אפילו את הפסוקים הוא מצטט בחופשיות, כגון בתהלים מ, יב "ממנו" במקום "ממני".²¹ במחרוזות של פסוקים לבדה לא היה די כדי לבטא את מלוא המשמעות שהתכוון אליה.

לשון המקרא ולשון התפילה

מהן התכונות המבחינות בין לשון המקרא ובין לשון התפילה? נתחיל באוצר המלים. יש תפילות רבות המשתמשות בחופשיות באוצר המלים של לשון חכמים, כגון "ואתה עתיד לטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבוא" (ברכות השחר; השווה ברכות ס"ע"ב). מוכרת גם הברכה "על נטילת לולב", והשווה המינוח המקראי "ולקחתם... כפות תמרים" (ויקרא כג, מ). בדומה, ברכת המזון כוללת את הפועל פרנס ואת הביטויים "לימד זכות" (במסורת אשכנז), "עולם הבא". ההגדה של פסח מצטטת "מה גשתנה" מן המשנה (פסחים י, ד) וממשיכה בלשון חכמים (לדוגמה, "הרי אנו... משועבדים היינו"). וכן תפילות היחיד המצוטטות בברכות טז ע"ב – יז ע"א כוללות ביטויים כמו "חילוץ עצמות", "פמליא של מעלה (או של מטה)", שאינם נמצאים במקרא.

ברם כל התפילות המוזכרות לעיל הן תפילות יחיד. לעומת זאת, בתפילות העמידה (בדרך כלל) ובתפילת יוצר אוצר המלים כמעט כולו מקראי. כמובן, נוסחי העמידה לימים שונים נובעים מתקופות שונות.²² אין צורך להחליט כאן, האם נוסח תפילת

20. בשלוש המסורות – אשכנז, ספרד, תימן – פסוק זה בא מיד אחרי הרמז לעולם הבא. ברם המבנה הפלינדרומי איננו ברור אלא במסורת אשכנז. במסורת ספרד רק תהלים יט, טו בא אחרי תהלים ל, יג. במסורת תימן אחרי תהלים ל, יג באים הפסוקים ישעיהו מד, כא; תהלים ט, יא; ה, י; לא, כה.

21. במסורת אשכנז ותימן.

22. הנוסח לימי חול ("אתה חונן") משתקף במשנה (ברכות ה, ב), והנוסח למועדים ("אתה בחרתנו") מוזכר בתלמוד (יומא פז ע"ב). לעומת זאת, ארבעת הנוסחים השונים לשבת ("אתה קדשת", "ישמח משה", "תכנת שבת", "אתה אחד") נקבעו רק בימי הביניים, לפי הערת סעדיה גאון; וימצאתי את המנהג שהברכה האמצעית של ארבע תפילות בשבת אינה שווה בין תפילה

העמידה לימי חול נתקן במצוות רבן גמליאל דיבנה,²³ או נוצר בהדרגה (כלומר, התחיל להתגבש בתקופת בית שני ונשאר גמיש עד תקופת הגאונים).²⁴ העיקר הוא, שכל המחברים שתרמו לתפילות העמידה השתדלו לדבוק באוצר המלים המקראי: בברכות הקבועות לכל תפילת עמידה רק המלים בביטוי "המחזיר שכינתו" אינן מקראיות; בתפילת העמידה לימי חול רק הפעלים חזר ומחל אינם מקראיים; בכל "תקיעתא דבי רב" (החל מ"עלינו לשבח" עד "שומע קול תרועת עמו ישראל ברחמים") שבתפילת מוסף לראש השנה אוצר המלים מקראי לחלוטין.

כמובן, מתבקשת הגדרה למונח "מקראי". יש לכלול בה גם צורות הנובעות משרשים מקראיים במשקלים מקראיים, אשר אינן מופיעות במקרא. לדוגמה, היות שהמשקל "פעילה" מקראי הוא (ואכילה, שריקה, וכו'), אפשר להגדיר כמקראיים שמות עצם כמו יציאה, שמירה, והוא הדין בשם העצם תיקון. ההגדרה "מקראי" חלה גם על צורות מקראיות שאירעו בהן שינויים קלים, כגון בריה (מהצורה המקראית בריאה). למעשה, סביר להניח שהמושג "מקראי" היה רחב עוד יותר בעיני מחברי התפילות, כפי שהיה בעיני חכמי המדרש. לפי המחקר המדעי של ימינו, הפועל מחל איננו מקראי, אבל מדרש ספרי לדברים לב, יח מעיר: "אל מחולךך – אל שמוחלך על כל עוונותיך". בדומה, גם לפועל חזר יש דריסת רגל במקרא, הודות לשם העצם חזיר. כך אנו קוראים בסוף מדרש ויקרא רבה על פרשת שמיני: "ואת החזיר – זו אדום. והוא גרה לא יגר – שאינה גוררת מלכות אחריה. ולמה נקרא שמה חזיר? שמחזרת עטרה לבעליה". אם כך חשבו מחברי התפילה, אזי כל אוצר המלים של תפילת העמידה לימי חול היה מקראי בעיניהם.

אם כן, לשון תפילות הציבור אינה חשופה רק להשפעת לשון המקרא, כפי שטען רבין.²⁵ לפחות מבחינת אוצר המלים תפילות אלו מבוססות במישרין על לשון המקרא, שהיא הלשון המקורית ששימשה בין אדם למקום.²⁶

לחברתה". השווה נ' וידר, "ישמח משה" – התגדות וסגוריה", בתוך: ע' פליישר, י"מ פטוחובסקי (עורכים), מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינמן, ירושלים תשמ"א, עמ' 75.

23. ע' פליישר, "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 397–441; ראה עמ' 427.

24. י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם יהושע נמיר, ערך והשלים י' היינמן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 23.

25. ח' רבין, "עיסוק בלשני בלשון התפילה", בתוך: מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל (ראה הערה 21 לעיל), עמ' 163–171.

26. E. Mittwoch, "Some Observations on the Language of the Prayers, the Benedictions and the Mishnah", in I. Epstein, E. Levine & C. Roth (eds.), *Essays in Honour of the Very Rev. Dr J. H. Hertz*, London 1942, p. 326. "מסדרי ניסוח התפילה ניסוח ככל האפשר להתקרב ללשון המקרא".

אשר לתפילות העמידה, מלים בתר-מקראיות שכיחות רק בתפילת המוסף לשבתות ולמועדים. לא ניתן היה לדון בקרבנות המוספים בלי מוגחים טכניים (כולל שם העצם מוסף גופא) שנתחדשו בלשון חכמים. כך מצאה לשון חכמים קן בתפילת המוסף למועדים (חובה, תמיד, הלכה). נוסחה הנוכחי של תפילת המוסף לשבתות מאוחר יותר,²⁷ והוא כולל עוד מלים בתר-מקראיות (פירוש, סידור, ראוי).

אם ברצוננו לעמוד על ההבדל העיקרי שבין לשון המקרא ולשון תפילות הציבור, אין די בהסתמכות על אוצר המלים בלבד. למשל, התפילה "נשמת כל חי" כוללת את המלה הבתר-מקראית פרנס,²⁸ אבל אין זה יכול לשמש נימוק מכריע להוציא תפילה זו מלשון המקרא.

כך חוזרת וניצבת השאלה: מהו ההבדל בין לשון התפילה ללשון המקרא? נעיין עתה בתורת הצורות. גם כאן קשה למצוא הבדל בין תפילות הציבור לבין לשון המקרא. הברכה "מודים", הקבועה לכל תפילות העמידה, כוללת שלוש היקרויות של המלית ש; אבל, כידוע, מלית זאת כבר מופיעה במקרא. המשקלים של שמות עצם כגון יציאה מקראיים הם, כפי שהערנו לעיל. אולם יסוד בולט שאינו מקראי מופיע בבנייני הפועל. יש מספר צורות מהבניין הארמי "אתפעל", כגון: "ועל כלם יתברך ויתרומם שמך" (ברכת "מודים" מתפילת העמידה);²⁹ "שתבח שמך לעד מלכנו" (בסוף פסוקי דזמרה); "בפי ישרים תתהלל... תתברך... תתרומם... תתקדש" (בתפילת "נשמת כל חי");³⁰ "שמך... יתקדש... וזכרך... יתפאר" (בתפילת "יוצר" לשבתות); "תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך" (קדושה לשחרית בשבת ובמועדים).³¹

כל הצורות הארמיות האלה מופיעות גם בתפילת הקדיש, ומסתבר שהן גובעות ממנה, בבחינת הדים המעידים על חשיבותה. אמנם הסעיף הראשון ("יתגדל") והסעיף השלישי ("יתברך") של הקדיש, הכוללים צורות אלו, אינם מוזכרים בתלמוד; אולם הסעיף הראשון צוטט כבר בתרגום הסורי (הפשיטתא), שנוצר במאה השלישית לספירה או לפנייה. הציטוט מופיע בפשיטתא לדברי הימים א כט, יט ("דנתקדש שמך רבא ונשתבח בעלמא דברית [= שבראת]"); לנושא זה הקדשתי מאמר.³² ההדים בתפילות הציבור מורים על קדמותה של תפילת הקדיש.

27. כוונתי לפיט "תכנת שבת", המופיע בסדור רב סעדיה גאון ובמסורת אשכנז. ברם הטקסט המקובל בין הספרדים והתימנים שונה לגמרי ("למשה צוית על הר סיני מצות שבת זכור ושומר, ובו צויתנו ה' אלהינו להקריב בה...").

28. אם כי לא במסורת ספרד, שבה אנו מוצאים שם את הפועל המקראי עונת.

29. מסורת ספרד מוסיפה "ויתנשא", ואילו במסורת תימן אין כאן צורת "אתפעל" כלל.

30. יש וריאציה בסדר הפעלים בעדות השונות.

31. במסורת תימן נוסח זה נוהג בכל יום, ואילו אצל הספרדים אין הוא מצוי.

32. מ' וייצמן, "תפילת הקדיש..." (לעיל, הערה 17).

ברם בדרך כלל צורות הזרות לעברית של המקרא נדירות מאוד בתפילת הציבור (כגון "אין לנו מלך אלא אתה" בתפילת "נשמת כל חי"). הסטיות הנדירות מהמורפולוגיה המקראית אינן יכולות לשמש כשלעצמן אבן בוחן להבדיל בין לשון התפילה ובין לשון המקרא.

במורפולוגיה, כמו באוצר המלים, יסודות הזרים למקרא מרבים להופיע רק בסעיפי תפילת מוסף הדנים בקרבנות. בניין "נתפעל" מצוי בתפילת מוסף לשבתות ("אז מסיני נצטוו עליה") ולמועדים (ונתרחקנו, שנשתלחה). גם התחביר של "אין אנחנו (אנו) יכולים" שבתפילת מוסף למועדים אינו מקראי. כמוכן, יסודות בתר-מקראיים מופיעים גם בתפילות יחיד, כגון "אי אפשר להתקיים" או "וכוף את יצרנו להשתעבד לך" (מ"ברכות השחר"), "כמו שנתברכו" (מ"ברכת המזון" בנוסח אשכנז).

אפשר לקוות שאבן בוחן להבדיל בין לשון התפילה לבין לשון המקרא תמצא בשימוש זמני הפועל, ובמיוחד עם המלית ו-. אבל גם בזה תפילות הציבור נאמנות לחוקי לשון המקרא. במקרא המלית ו- מציינת את היפוך הזמן, להוציא את המקרים שמופיעים בהם פעלים מקבילים בסדרה של משפטים קצרים (כגון "הקשה את רוחו ואמץ את לבבו" [דברים ב, ל]; "בנים גדלתי ורוממתי" [ישעיהו א, ב]). גם בתפילה השימוש במלית ו- בלי היפוך הזמן מוגבל למשפטים קצרים מקבילים, כגון "אהבת אותנו ורצית בנו ורוממתנו מכל הלשונות וקידשתנו במצוותיך וקרבנתנו מלכנו לעבודתך". במקרים אחרים "ויו ההיפוך" משמשת כראוי:

"אבינו מלכנו בעבור אבותינו שבטחו בך ותלמדם חוקי חיים..." (ברכת "אהבה רבה"); "אתה חוננתנו למדע תורתך ותלמדנו לעשות חקי רצונך ותבדל..." (עמידה למוצאי שבת); "ותתן לנו ה' אלהינו באהבה ..." (תפילת העמידה למועדים); "ותודיענו... ותלמדנו... ותתן... ותנחילנו... ותורישנו... ותבדל" (עמידה למוצ"ש החל במועד);³³ "אתה הבדלת אנוש מראש ותכירהו..." (תפילת העמידה לנעילה ליום כיפור); "ויבלעה לגיונות ויירשוה... ויטילו... ויהרגו" (מתפילת "נחם" לתשעה באב).³⁴

33. תפילה זו תיקנו רב ושמואל (ברכות לג ע"ב).

34. במסורת אשכנז ובסידור רב סעדיה גאון יש דוגמה נוספת בתפילת מוסף לשבת: "ואז מסיני נצטוו עליה ותצוונו...". ברם סביר שהטקסט המקורי הוא הנוסח של צרפת ופרובנצא המצוטט אצל אבן ירחי (ר' אברהם בן נתן אבן ירחי, ספר המנהיג, ברלין תרס"ו, עמ' 30): "ואז מסיני נצטוו ציווי פעליה כראוי". פתיחת תפילה זו ("תכנת שבת") בנויה על אקרוסטיכון תשר"ק, ובנוסח המצוטט אצל אבן ירחי מופיעות לאחר מכן גם האותיות הסופיות לפי סדר "מנצפר" (שבת קד ע"א; מגילה ב ע"ב), אם כי היינו מצפים לסדר ההפוך. הנוסח הרגיל נובע ממאמן לפשט את התחביר הקשה.

מעניינת העובדה, כי אפילו כשהוכנסה המלה הבתר־מקראית לגיון, נשארה ויו ההיפוך בעינה.³⁵

רק שני קטעים בתפילת הציבור מציגים את המלית ו־ בלי היפוך הזמן, והם התוספות לתנוכה ולפורים בברכה "מודים" שבתפילת העמידה: "באו בניך... ופינו... וטיהרו... והדליקו... וקבעו שמונת ימי חנוכה אלו"; "הפרת את עצתו וקלקלת... והשבות... ותלו אתו ואת בניו על העץ". ברור שתוספות אלו נוצרו אחרי תפילות העמידה שהן נשתבצו בהן, או לפחות אחרי תפילת העמידה לימי חול. לצערנו, תאריכיהן של תפילות אלה שנויים במחלוקת.³⁶ התלמוד מעיד על קיום תוספת "להזכיר של חנוכה" (שבת כד ע"א), אבל לא על נוסחה.

היש אפוא תכונה שבה נבדלת לשון תפילות הציבור מלשון המקרא? נדמה שתכונה זו היא גיבוב יסודות מקבילים.³⁷ יסודות אלה יכולים להיות מלים בודדות, כגון "להודות להלל לשבח לפאר לרומם..." (משנה פסחים י, ה, ותפילת "נשמת"). הדוגמה הבולטת ביותר מצויה לאחר קריאת שמע של שחרית: "אמת ויציב..." (16 ערכים). היסודות המקבילים יכולים להיות גם ביטויים ארוכים יותר, כגון: "אלו פינו מלא שירה כים, ולשונו רינה כהמון גליו, ושפתותינו שבת כמרחבי רקיע..." (מתפילת "נשמת"). גם בתפילת העמידה יש ברכות הבנויות מסדרה של יסודות מקבילים, כגון "האל הגדול הגבור והגורא אל עליון, גומל חסדים טובים וקונה הכל וזוכר חסדי אבות ומביא גואל..." (בברכה הראשונה).

תקדימים מקראיים לגיבוב דומה של יסודות מקבילים מצויים בעיקר בספר דברים, כגון: "במסת באתת ובמופתים ובמלחמה וביד חזקה ובזרוע נטויה ובמוראים גדלים" (ד, לד); "אלהי האלהים ואדני האדנים האל הגדל הגבר והגורא... עושה משפט... אוהב גר" (י, יז); "בשחפת ובקדחת ובדלקת ובחרחר ובחרב ובשדפון ובירקון" (כת, כב).³⁸

35. למעשה, אפשר שבעיני המחבר הייתה המלה לגיון מקראית. ר' אברהם אבן עזרא (שפת יתר, ערך מאיר הלוי לעטעריס, פרעסבורג 1838, עמ' 11) מביא את דעתו של רס"ג (אם כי הוא בעצמו דחה אותה), שאת המלה לגאיונים שבתהלים קנג, ד ניתן להסביר "מלשון משנה שקורין למחנה לגיון". מסורת ספרד של התפילה לתשעה באב גורסת לגאיונים.

36. כידוע, נוסחו העברי של בן־סירא (נא, כה-ל) כולל מקבילים לתפילת העמידה לימי חול ("הודו לגואל ישראל... למקבץ נדחי ישראל... לבונה עירו ומקדשו... למצמיח קרן לבית דוד... למגן אברהם"). לפי רוב החוקרים, תפילת העמידה קדמה לבן־סירא; אולם לפי פליישר (לעיל, הערה 22, עמ' 434), ההשפעה פעלה בכיוון ההפוך.

37. ליבריך L. J. Liebreich, "The Benediction Immediately Preceding and the One) (Following the Recital of the Shema", *Revue des Etudes Juives* 125 (1966), p. 152

מוזכר אנב אורחא את "הגיבוב של ביטויים מקראיים", אבל איננו מרחיב את הדיבור על כך. יש תקדימים לכך גם בספרות הארמית, החל מהכתובת של ספירה, כגון "ואל יפק חצר וליתוה ריק ול'ישנה] אחוה" (A, 28-29).

סגנון הגיבוב בתפילה מצוי כבר בספרים האחרונים של המקרא, לדוגמה: "חטאנו ועוינו והרשענו ומרדנו וסר ממצותך" (דניאל ט, ה); "אל ימעט לפניך את כל התלאה אשר מצאתנו למלכינו לשרינו ולכהנינו ולנביאנו ולאבתינו ולכל עמך" (נחמיה ט, לב); "לך ה' הגדלה והגבורה והתפארת והנצח וההוד... הממלכה והמתנשא לכל לראש" (דברי הימים א כט, יא).

בעניין הגיבוב ראוי להשוות גם את שלוש-עשרה מידות (שמות לך, ו-ז) ואת תהלים קד, ב-ד: "עטה אור כשלמה, נוטה שמים כיריעה, המקרה במים עליותיו, השם עבים רכובו, המהלך על כנפי רוח, עשה מלאכיו רוחות...".

אולם אין הגיבוב שבמקרא מתקרב כלל לשיעורו הגבוה בתפילה. מבחינה זו התפילה עורכת חומר מקראי (מלים, צורות) במבנה בתר-מקראי. למעשה יש בתלמוד עקבות של מחאה, שגיבוב מופרז אינו רצוי מפני שאינו מקראי.³⁹ ברם התפילות שנתקבלו מוכיחות, כי בסופו של דבר הגיבוב ניצח.

כמובן, תופעת התקבולת כבר רווחת במקרא, אבל יש הבדל עקרוני בינה לבין גיבוב היסודות המאפיין את לשון התפילה. התקבולת המקראית היא טכניקה של שירה, המחלקת כל משפט (בדרך כלל) לשתי שורות מאוזנות. לעומת זאת, גיבוב של יסודות מקבילים כמו זה המצוי בתפילה הוא טכניקה של פרזה. הוא משקף את המשמעות המקורית של תפילה, כלומר גאום לפני הפליל (השופט). אליו יפנה המתפלל ויפציר בו ויחזור על טענותיו בכל עוז, בלי כפיתם של כללים ספרותיים, עד שתעלה תפילתו לרצון.

הבעת בקשה לפני הקב"ה

בסדר תפילת הציבור המקובלת כיום יסודות מהמקרא מופיעים בשלושה דגמים: פרקי תהלים שלמים (ויחידות דומות); מחרוזות של פסוקים; חיבורים חדשים המשתמשים במלים מקראיות בודדות. מה תפקידם של שלושת הדגמים הללו בהבעת בקשה לפני הקב"ה?

39. "הוא דנחית קמיה דר' חנינא אמר: 'האל הגדול הגבור והנורא והאדיר והעוז והיראי החזק והאמיץ והודאי והנכבד'. המתין לו עד דסיים. כי סיים אמר ליה: 'סיימתינהו לכולהו שבחי דמרך? למה לי כולי האי? אנן הני תלת דאמרינן, אי לאו דאמרינהו משה רבינו באורייתא, ואתו אנשי כנסת הגדולה ותקנינהו בתפלה, לא הוינן יכולין למימר להו, ואת אמרת כולי האי ואולת. משל למלך בשר ודם שהיו לו אלף אלפי דינרי זהב והיו מקלסין אותו בשל כסף; והלא גנאי הוא לזי' " (ברכות לג ע"ב). השווה ירושלמי ברכות ט, א.

פרקי התהלים, כפי שראינו, אינם מביעים בקשה כלל.⁴⁰ לעומת זאת, מחרוזות רבות של פסוקים – כולל הראשונה הידועה לנו (כלומר דברי הימים א טז, כ–לו) – מלאות פסוקי שוועה. סביר להניח, שהגירוי הראשון לצמיחת דגם זה היה הצורך למצוא תחליף למזמורי הקינה שבמקרא: רק הפסוקים הרצויים מאותם המזמורים, כלומר פסוקי שוועה, נבחרו; ומהם נוצרה המחרוזת, שהיא יחידה חדשה.

לצורך ההשוואה נביא עתה את תפילות הציבור שחיברו חז"ל המשתמשות במלים מקראיות בודדות בלבד. בתפילת העמידה לימי חול יש בקשות רבות; הן מובעות בלשון ציווי, ובכך הן דומות לנוסחה המקראית "הושיעה".⁴¹ ברם אין בהן שום נימה מרה, אף לא תיאורים עצובים של ייסורי ההווה.⁴² המסורת של חיבורים חדשים המשתמשים רק במלים מקראיות בודדות נמשכת בפיוט, אבל שם חל מהפך. שם חוזרים תיאורים מכאיבים, המזכירים את מזמורי הקינה. לדוגמה: "הבט משמים וראה כי היינו לעג וקלס בגוים, נחשבנו כצאן לטבח יובל..." (תחנון לימי שני וחמישי, מסורת אשכנז); "ה' איה חסדיך הראשונים, אשר ספרו לנו אבותינו מלפנים, אשר עשית עמנו..." (תחנון ליום שני, מסורות ספרד ותימן); ה' שארית פליטת אריאל, השכח חנות אל, אם קפץ באף רחמיו... ואיה נפלאותיו וחסדיו, אשר ספרו לנו עבדיו, אשר גמלם כרחמיו" (תחנון ליום חמישי, מסורות ספרד ותימן).

פיוטים אלה מלאים הדים ברורים ממזמורי הקינה.⁴³ מסתבר שבימי מחבריהם הגיעה הרעה לשיאה, עד שלא ניתן היה לברך עליה עוד. למרות מאמצייהם של החכמים הראשונים לדחות את מזמורי הקינה חזרו אלה להיות דגמים לחיבורים חדשים. כך שב התהליך לנקודת מוצאו. ברם הודות לתרומתם של הדורות הקודמים נושאה העיקריים של התפילה בישראל עודם שבח וישועה.

40. חוץ מבקשות נדירות לישועה (תהלים כ, י; קיח, כה).

41. גם כאן מופיע השורש יש"ע: "הושיענו ונושעה", "לישועתך קיננו", "מצמיח קרן ישועה".

השווה את הברכות שבתחילת תפילת העמידה: "מלך עוזר ומושיע ומגן", "מצמיח ישועה".

42. לאלה רומות רק מלה אחת: "ראה בענינו".

43. המקורות לקטעים שלעיל: תהלים פ, טו; מד, יד, כג בקטע הראשון; תהלים פט, ג; מד, ב; עז,

י; שופטים ו, א בקטעים השני והשלישי.

